

Sociološko-politikološki aspekti intelektualaca u savremenom društvu

Intelektualci u tumačenju Čedomira Čupića

Sažetak

Cilj je ovog rada, prije svega sociološko-politikološki razmotriti značenja intelektualaca u savremenom društvu u korelaciji sa poželjnim svojstvima kao što su povjerenje i poštenje. Otuda se u radu, pored povjerenja i poštenja, koje bi trebalo da krasi istinskog intelektualca, usmjeravamo na tumačenje odnosa: intelektualci i institucije, intelektualci i stvarnost, intelektualci i obrazovanje, intelektualci i oblici nasilja, intelektualci i mase i intelektualci i tajne službe. Pored pomenutih odnosa, u radu se razmatraju dva tipa intelektualca: kritički i salonski intelektualac, kao i uticaj intelektualaca na formiranje kulturnog obrasca u društvu i državi. U zaključku se navodi da bi, pored povjerenja, poštenje trebalo da bude svojstvo svakog istinskog intelektualca. Ono implicira postojanje objektivnosti i nepristrasnosti prema: drugom, drugima i okruženju, ali i morala i moralnih vrijednosti.

* Ovaj rad je primljen 25. februara 2025. godine, a prihvaćen na sastanku Redakcije 13. juna 2025. godine.

[1] Doktorand, Filozofski fakultet Univerzitet Crne Gore; Imejl-adresa: joviczoran70@gmail.com.

Ključne riječi

intelektualci, povjerenje, institucije, stvarnost, obrazovanje, mase, tajne službe, poštenje

Umjesto uvoda: Ko su intelektualci?

Posmatrano sa filozofskog, ali i sa istorijskog aspekta, podrobna tumačenja o, istinskim intelektualcima imao je Žan-Pol Sartr, francuski filozof i dramski pisac. Svoja predavanja držao je u dva navrata. Najprije u Tokiju, a potom i u Kiotu, 1965. godine. Po mišljenju Žan-Pol Sartra (1981), u periodu od 1945. do 1950. godine, intelektualci su se „dokopali” političke moći. Samim tim oni su počinili mnogo zla u društvu i državi. Tumačeći područje Japana, odnosno tumačeći intelektualce na tom podneblju, zaključuje da su istinski intelektualci postali ništa drugo no čuvari kulture, kulturnih tvorevina, ali i prenosioci kulture i kulturnih tvorevina. Tumačeći intelektualce sa francuskog područja, Žan-Pol Sartr (1981), situaciju istinskih intelektualaca je doveo u vezu sa slomom nacističkog militarizma u svijetu, koji se, u Francuskoj posmatrao kao pobjeda. Situacija intelektualaca na području Japana, povezuje se sa porazom Japana u II svjetskom ratu. Uzimajući u obzir i Francusku i Japan, prema Žan-Pol Sartru (1981), intelektualci se posmatraju kao pobjednici. Dokopali su se političke moći, kritikuju vlast, ali i varaju narod. Žan-Pol Sartr (1981) kaže da su intelektualci, u esenciji nemoćni. Takođe, oni ne proizvode, imaju samo platu i nepristojni su. Intelektualci se smatraju elitom koja sudi o svemu. To rade zbog nedostatka ekonomske, ali i društvene moći. Otuda idealizam i moralizam: žive u dalekoj budućnosti i o sadašnjosti sude sa apstraktnog stanovišta daleke budućnosti. Intelektualci, u postratnom Japanu, kako kaže Žan-Pol Sartr (1981), posmatraju se i kao nužno zlo. Ovakvo posmatranje intelektualaca, proizišlo je iz stava da su intelektualci čuvari i prenosioci kulture. Za intelektualce, sa područja Japana, Žan-Pol Sartr (1981) kaže da bogate i kulture i generacije. Prema njemu, na području Evrope, najavljuje se ništa drugo no smrt intelektualaca. Mišljenja je da intelektualci mogu nestati. Razlog nalazi u dominiranju američkih ideja, uopšte uticaju Sjedinjenih Američkih Država. Brzi napredak nauke uspio je da zamijeni ove pojedince, koji se nazivaju univerzalistima, ekipama istraživača (Čupić, 2019). Ti istraživači su rigidno specijalizovani.

Istinski intelektualci, morali bi imati razvijenu svijest o predmetu na koji su fokusirani i, po pravilu morali bi se nalaziti na jednom višem duhovnom nivou. Morali bi biti moralni atributi u složenim procesima rasuđivanja. I prema pojedincima i prema stvarima. Takođe, istinski intelektualci, morali bi imati razvijen kritički odnos: prema sebi, drugom i drugima. Američki sociolog Rajt Mils (u: Jovović, 2023: 99) kaže: istinski intelektualac nije ništa drugo no moralna svijest socijalnog sistema

i njegovih podsistema: vrijednosnog i kulturnog. Vrijednost same istine, trebala bi da se ističe. Prema Platonu (u: Jovović, 2023: 99), državu kao najsloženiju i najsavršeniju organizaciju ništa ne bi smjelo da ugrozi, a intelektualce bi trebalo posmatrati kao neprijatelje iz razloga što šire zlo u državi. Platon kaže da oni unose nemir i šire loše misli u državi. Analizirajući obične pojedince i istinske intelektualce, Kleon (u: Jovović, 2023: 99) zaključuje da su, u odnosu na istinske intelektualce obični pojedinci bolji i podobniji za državu. Intelektualci, po prirodi stvari mnogo šta dovode u pitanje i šire sumnje. Tomas Hobs (u: Jovović, 2023: 99) imao je loše mišljenje o intelektualcima: inicijatori su pobuna i kvare odnose u skupini, društvu i državi. Između istinskog intelektualca i vođe, Hajdeger se odlučio za vođu. Suprotstavljao se akademskom mišljenju, a prednost je davao vođi (Jovović, 2023).

Prema Žan-Pol Sartru (1981) istinski intelektualci su pojedinci koji su uspjeli u svom cilju: stekli su priznanje svojim djelima, koja imaju izuzetnu vrijednost. Vrlo često, istinski intelektualci zloupotrebljavaju ovo priznanje u smislu izlaska iz svog domena, gdje kritikuju i društvo i postojeće moći u društvu i državi. To rade u ime dogmatske koncepcije čovjeka.

Intelektualci i povjerenje

U procesu razvoja demokratske političke kulture u društvu i državi, značajnu ulogu imaju intelektualci. Oni se pojavljuju kao uzor: pojedincu i pojedincima. Intelektualci su stavili svoj život u službi, originalnih ideja. Samim tim oni ljudima pokazuju kako sve svoje mogućnosti da iskoriste da bi očovječili socijalnu zajednicu, sa jedne strane i podigli kvalitet života svih pripadnika društvene zajednice, sa druge strane. Iza njihovih, načešće originalnih ideja stoje njihove riječi, a iza izgovorne riječi stoji njihovo djelo. Kod ljudi se stiče povjerenje ničim drugim no javnim govorom i djelom. Treba djelovati u pravcu usklađivanja triju stvari: misli, govora i djela. Kada se razvije povjerenje među ljudima, poboljšavaju se i socijalni odnosi u društvenoj zajednici. Tamo gdje izostaje povjerenje, ljudi otpočinju da žive organskim načinom života; pojavljuju se opasnosti i stvara se prostor za neprijateljstvo. Takođe, ako izostaje povjerenje: između dvoje, jednog čovjeka i više njih, tu se otpočinje sa teškim i simultano opasnim životom. Povjerenje bi trebalo razvijeti, a bitnu ulogu u njegovom razvoju treba da imaju intelektualci. Razvijeno povjerenje je sastavni dio demokratske, participativne političke kulture. U grupama, zajednicama, društvima i državama gdje dominira povjerenje, ljudi su opušteni. Najprije psihički, a zatim i fizički. Njima ne prijete iznenađenja: od dugog, drugih. Iznenađenje je izvor ničeg drugog no straha. Iznenađiti pojedinca ne znači ništa drugo no uplašiti ga. I to smrtno ga uplašiti. Tamo gdje se ljudi iznenade na jedan neprijatan način, razvija se nepovjerenje. Stvara se prostor za napetosti, pa i neizvjesnosti. Raditi na razvoju povjerenja i eliminisanju nepovjerenja, zadatak je demokratskih građana, a osobito,

demokratskih intelektualaca. Oni bi trebali, cijelim svojim bićem, fizički i psihički, svjedočiti o postojanju i razvoju pouzdanosti, ljubaznosti, o imanju vremena za drugog i druge. Intelektualci, kao i demokratski građani, trebali bi djelovati u skladu sa temeljnim društvenim i čovječijim vrijednostima, kao što su istina i sloboda. Takođe, intelektualci bi trebali da djeluju u pravcu razvoja ljubaznijeg okruženja. Ljubazno okruženje se pojavljuje kao kičma pristojnosti. Šta je prepreka neželjenim društvenim pojavama, kao što su: brutalnost, nasilje i neljubaznost? To su demokratski intelektualci, koji rade na stvaranju prostora za razvoj i održanje povjerenja među ljudima. Upravo se tada, takođe stvara prostor za razvoj poželjnih socijalnih pojava, kao što su: pristojnost, pravednost i držanje do riječi. Uzdržanost i istrajnost, ali i postojanje strpljivosti i kontrole, sadržaj je života svakog demokratskog intelektualca. Tamo gdje je na djelu nepovjerenje, stvara se prostor za razvoj specifične bolesti koja se zove „bolest truljenja“ (Čupić, 2019: 122-123).

Intelektualci i institucije

Istinski, demokratski intelektualci odrastaju u institucijama. Institucije i istinski intelektualci su u direktnom odnosu. Savremene institucije u jednom društvu i jednoj demokratskoj državi ne mogu da funkcionišu bez intelektualaca. Institucijama su potrebne njihove ideje, njihovo poštenje, njihova znanja i projekti. Kako se mjeri vrijednost jedne institucije? Prema Čupiću (2019), mjeri se po broju intelektualaca koje je uspjela da okupi na jednom mjestu, to jest u ustanovi. Što je više intelektualaca, koji su kreativni i poštjeni, to je znak da su i ustanove mnogo kvalitetnije. Ustanove treba da budu u službi društvene zajednice, društva i države. Kvalitet institucije zavisi od intelektualnih kapaciteta sa kojim raspolaže. To se odnosi na institucije koje se bave naukom i umjetnošću, ali i na institucije koje se bave zakonodavstvom i pravosuđem. U državnoj i javnoj administraciji, od naročite je važnosti uloga istinskih intelektualaca, u smislu kvaliteta i racionaliteta. U njima, državnim i javnim ustanovama intelektualci koji obavljaju određene poslove, nazivaju se *intelektualcima birokratama*. Intelektualci osmišljavaju pravila, propise i zakone. Po njima ustanova funkcioniše i zadovoljava diferencirane potrebe države i društva, odnosno demokratskih građana. Otuda institucije moraju biti izuzetno odgovorne, u smislu nepostojanja pristrasnosti i postojanja odnosa koji implicira kritiku prema svim, pa i prema onim pojedincima koji uzurpiraju i/ili zloupotrebljavaju instituciju. Tu se prije svega misli na interese, bilo pojedinačne ili grupne. Institucije ne bi smjele da podležu moćnicima, u smislu zadovoljavanja njihovih, vrlo često sebičnih interesa. To je pretežno izraženo u tranzicijskim društvima i državama, gdje vladavina prava nema dugu tradiciju. U savremenim, demokratskim društvima i državama, svaka moguća uzurpacija institucija, od strane moćnika je eliminisana. To se obezbjeđuje apsolutnom vladavinom za-

kona. Ne narušava se ravnopravnost građana pred zakonom, što se posmatra kao jedan od osnovnih preduslova za demokratsku konsolidaciju u jednom društvu i jednoj državi. Intelektualci treba da pruže otpor uzurpatorima. Oni ne bi trebali da se stavljaju u službu takvih pojedinaca, ma sa kakvom moći oni raspolagali. Služenje pojedincima koji se nazivaju uzurpatori, narušava funkcionalnost i ugled institucije. Istinski intelektualci ne učestvuju u nelegalnostima, gdje bi mogli imati neke privilegije ili u krajnjem slučaju steći bogatstvo. Sama participacija istinskog intelektualca u nelegalnostima, mogla bi se nazvati zločinačkim ponašanjem intelektualca. U nedemokratskim društvima i državama, u institucijama, od intelektualaca se očekuje da budu poslušni, pa i lojalni. Biti lojalan i poslušan u ustanovi, gdje se dovodi u pitanje istina, izuzetno je opasno. Time se urušava istina. Institucija, osobito ona demokratskog karaktera treba da počiva na istini i poštenju. Otuda istinski intelektualac treba da bude lojalan samo istini i demokratskim pravilima. Svaka druga lojalnost naziva se izdajom i kod pojedinca-intelektualca narušava profesionalizam. Uopšte, dovode se u pitanje profesionalni standardi. Odgovornost intelektualca, osobito profesionalna odgovornost od naročite je relevantnosti. Njome se pruža otpor uzurpatorima i ne ugrožava poziv. Onog trena kada se intelektualci priklone uzurpatorima, oni postaju saučesnici u njihovim djelima. Institucionalna solidarnost, kao jedan od ključnih elemenata u uspješnom funkcionisanju ustanove, ne bi smjela da se narušava. Ukoliko se narušava, dovodi se u pitanje sama ustanova, odnosno ona se stavlja u ličnu službu, u službu ličnih potreba. Stavitu ustanovu u ličnu službu, u službu ličnih potreba i interesa, ne znači ništa drugo no zloupotrebiti ustanovu. To, na žalost, najčešće rade moćnici sa vlasti, ali i pojedini intelektualci. Intelektualci su u posjedu jedne moći, koja se zove znanje. Bez te moći institucija biva zaostala i nefunkcionalna i za društvo i za državu. Institucije u kojima dominira moć znanja nazivaju se demokratskim ustanovama, funkcionalnim ustanovama. U njima dominira i moć stvaralaštva i moć savjesti, ali i poštenje i kreativan odnos.

Intelektualci i stvarnost

Neki istinski intelektualci prihvataju stvarnost. Oni žive u njoj, aktivni su. Pored toga oni su, što se i podrazumijeva izuzetno odgovorni: prema sebi, drugom, drugima, zajednici građana. Sa druge strane, postoje i intelektualci koji su udaljeni od stvarnosti, zato što oni to žele. Oni žive u svojoj stvarnosti. Stvarnost je onakva kakvu je pojedinci u zajednici građana stvaraju. Od pojma stvarati dolazi riječ stvarnost. Stvarnost može biti siromašna, ali i bogata. Ako u stvarnosti dominiraju ideje i vještine, onda je ona izuzetno bogata. Ona je simultano i raznovrsnija. Ako u stvarnosti izostaju ideje, vještine, pa i sposobnosti, onda je ona ništa drugo no siromašna. Bogatstvo stvarnosti vezuje se, prije svega za potrebe: duhovne i materijalne. Od izuzetne je relevantnosti da intelektualci u

nekoj konkretnoj stvarnosti imaju svoje mjesto. To mjesto neće biti prolazno, veće će biti permanentno: razvijeće se ideje i dobra, materijalne i duhovne prirode. Konkretna stvarnost može imati dobre i loše strane. Otuda intelektualci moraju imati razumijevanja i za jednu i za drugu stranu. Stvarnost, ma kakva ona bila, morala bi se, od strane intelektualaca adaptirati pojedincima i skupinama. Intelektualci pomažu da se u stvarnosti pojedinci bolje orijentišu, a sa tim i poboljšaju kvalitet života. Intelektualci se, u konkretnoj stvarnosti pojavljuju kao nosioci ideja, kao najsposobniji i najodgovorniji pojedinci. Oni, da tako kažemo inkorporiraju i teorijsko i praktično. Intelektualci odgovorno pokazuju kako će ovo drugopomenuto, to jest praktično djelovati u konkretnoj stvarnosti, a da pojedinca i njegov život ne obesmisli. Intelektualac simultano i rigidno vodi računa i o konceptima i o idejama. Vodi računa o apstraktnom mišljenju, ali i, sa druge strane o svim stvarima koje ga okružuju, koje utiču na njega i njegov život. On je ništa drugo no angažovani stvaralac u konkretnoj stvarnosti. Postoje intelektualci koji preziru mnogo što u stvarnosti iz razloga što žive među oblacima svoje stvarnosti. Sebe izdvajaju od dugih pojedinaca i potpuno su nezainteresovani za život drugih. Tada se kod intelektualaca pojavljuju one autistične osobine. Kod intelektualaca se pojavljuje i cinizam, odnosno tada se govori o intelektualnom cinizmu. On je posljedica nemoći. Intelektualac je nemoćan da kreira stvarnost prema svojim idejama i mišljenju. Iz nemoći on prezire stvarnost, što je neoprostivo i ne može se razumijeti, pogotovo jer je riječ o istinskom intelektualcu, a ne o običnom pojedincu. Stvarnost se ne može odbacivati iz razloga što se u njoj, od strane intelektualaca ne mogu ostvarivati određene ideje i koncepti. Za istinskog intelektualca sadašnji trenutak ne smije biti i posljednji trenutak. Ono što on radi, u sadašnjosti ima posljedice i po budućnost. Kritički preispitati stvarnost, jedan je od zadataka istinskog intelektualca. On treba da opominje drugog, druge u zajednici, osobito one koji vladaju. Arogancija i autizam, od strane intelektualca je nedopustiv. On treba da aktivno participira u sadašnjosti, u životu društva. To je njegov osnovni zadatak. Da li su intelektualci narcisi? Jesu. Oni su samodovoljni narcisi, koji sebe isključuju iz konkretne stvarnosti. Tada intelektualac završava u neplodnost, odnosno u intelektualnu neplodnost. Intelektualca ne bi smjela da prigrli stvarnost. Tada bi se izgubila sloboda, temeljna vrijednost. Takođe, intelektualac ne bi smio da prezire stvarnost. Razlog se nalazi u stvaranju prostora u kome počinju da preovladavaju izuzetno opaki i otpočinju da uništavaju stvarnost. Otuda i njih, kao istinske intelektualce. Istinski intelektualac se pojavljuje kao vazduh, čist vazduh za stvarnost u kojoj živi (Čupić, 2019). On mora imati razvijen kritički pristup prema svemu što ga okružuje: pojedinci, institucije i organizacije, odnosno stvarnost.

Kritički i salonski intelektualac

Prema Čupiću (2019), kritički intelektualac preispituje pogled na svijet, ali i uvjerenja i ubjeđenja. Kod ovakvog intelektualca ne postoji suprotnost između moći znanja i moći savjesti. Kritički intelektualac svoje cjelokupne postupke lucidno preispituje, što je sa moralnog stanovišta izuzetno relevantno. On svoje ponašanje, osobito moralno ponašanje stalno dokazuje i pokazuje: sebi, drugom, drugima, zajednici u kojoj živi i stvara. Ne uradi drugima što ne bi volio da urade tebi, pravilo je koje važi kod kritičkog intelektualca. Drugima ne bi trebalo nanositi zlo. Najjače oružje kojim se koristi jeste kritika. Kritikuje sebe, ali i druge. Kritikuje i pojave i probleme. Kada su u pitanju originalne ideje, kritički intelektualac se sa njima suočava na racionalan način. I ne smo na racionalan, već i na argumentovan način. Ideje više puta preispituje, uopšte mogućnost primjene neke ideje. Za ovakvog intelektualca važi da strogo vodi računa da njegovo djelovanje ne proizvede neku štetnu posljedicu. Pojavljuje se kao aktivan posmatrač stvarnosti, ali i kao učesnik u vremenu kojem pripada. On traga za smislom onog što se dešava u stvarnosti. On se drži univerzalnih vrijednosti, kao što su istina, dobro, egzaktnost i dostojanstvo. Kada istražuje on polazi od univerzalnih ideja. Takve ideje mu služe kao mjera. U kompariranju sa drugim pojedincima u društvenoj zajednici, kritički intelektualac je sam: samoća mu omogućava da problemima i pojavama, u društveno-političkom životu pristupa na jedan dublji način. Takav položaj, posmatrački položaj, kritičkog intelektualca izdvaja od drugih, ali i, sa druge strane proizvodi posljedice. On ima poziciju gromobrana u odnosu na interesno organizovane pojedince. Njegov život, sa praktičnog aspekta nije lak: vrlo često je u problemima, naročito kada se poredi sa organizovanim skupinama u društvu. Kritički intelektualac se odriče mnogo čega u društveno-političkom životu. U posjedu je osobine koje se zove upornost. On je i izuzetno odgovoran i tačan u kritici.

U odnosu na kritičkog intelektualca, salonski intelektualac je mekši. Porijeklo ovakvog intelektualca je iz plemićkih porodica. Pojavio se 1789. godine, u francuskom društvu. Salonski intelektualci su veoma vaspitani i obrazovani. Imaju veliko interesovanje za nauku, umjetnost. Na njih su veliki uticaj izvršili pisci sa podneblja Francuske. Oni su ih prosto inspirisali. U salonima, dugim, originalnim razgovorima, prenosio se duh prosvetiteljstva. Kod njih je sve počinjalo razgovorima, ali se i završavalo razgovorima. Oni pojedinci koji učestvuju u razgovoru, ne znaju istinu. To oni priznaju, ali i priznaju da žele da dođu do istine. Razgovor za njih ne znači nadmetanje, niti znači ugrožavanje identiteta. Salonski intelektualci zalažu se za originalne ideje. Ovakav tip intelektualca, vremenom, uspio je opstati, da bi se u devetnaestom vijeku iz salona preselio u kafane. Razgovori su se odvijali u kavanama, pa su intelektualci koji su razgovarali u kavanama dobili naziv kafanski intelektualci.

Odgovornost intelektualca za konstituisanje kulturnog obrasca u društvu i državi

Obrasac kulture i kulturni obrasac se diferenciraju. Obrasac kulture je posebna kultura i nastaje autentično unutar skupine. On sadrži one univerzalne vrijednosti, ali su posebne vrijednosti najrelevantnije. Pojedinaac ima prirodnu potrebu da mijenja prostor. Po logici, on ide iz manjeg u veći prostor, iz manje sredine u veću sredinu. Ono što nosi sa sobom jeste kulturno ponašanje koje je vezano za mjesto, odnosno sredinu iz koje dolazi. Sa druge strane, kulturni obrasac se priprema, po planu i to u okviru kulturne politike jednog društva i države. Univerzalne vrijednosti preovladavaju unutar kulturnog obrasca. Prema univerzalnim vrijednostima, mjere se i druge vrijednosti. Tu se prije svega misli na individualne i lične vrijednosti. Takođe, unutar kulturnog obrasca, konstituiše se odnos vrednovanja između dvije vrijednosti: duhovne i materijalne. Kada je kulturni obrasac bolji i osmišljeniji? Onda kada se angažuju istinski intelektualci i kada su duhovne vrijednosti ispred materijalnih vrijednosti. Otuda će u društvu sa boljim i osmišljenijim kulturnim obrascem i u društvu gdje dominiraju umniji pojedinci, odnosno intelektualci, preovladavati dijalog i saglasnost, ali i tolerancija. Poštovaće se moral i dominiraće moralnost. Ako u kulturnom obrascu preovladavaju materijalne vrijednosti, onda će moralno ponašanje individua podleći pristupu morala koji je pragmatične prirode. U takvim okolnostima, poželjnim se smatra ono što donosi materijalni rast.

U nedemokratskim autoritarnim vladavinama, vrlo često ograničavale su se slobode građana, ali i, ono što je najtragičnije gušili najumniji pojedinci. Tu se misli na istinske intelektualce. Istinski intelektualci, u takvom okruženju, važili su za pojedince koji podrivaju političko uređenje države i društva. Otuda, iz tih razloga istinski intelektualci nijesu uspjeli da nametnu kulturni obrasac koji bi bio bolji i osmišljeniji. U demokratskim društvima, ne ograničavaju se slobode građana i ne guše najumniji pojedinci. Istinski intelektualci aktivno učestvuju u političkom uređenju države i uspijevaju da nemetnu kulturni obrasac koji je bogatiji, ali i osmišljeniji, to jest koji apsolutno odgovara demokratskoj, participativnoj političkoj kulturi.

Intelektualci i obrazovanje

Pet je pod-sistema jednog šireg socijalnog sistema. Riječ je o: (1) političkom, (2) ekonomskom, (3) kulturnom i vrijednosnom, (4) pod-sistemu ličnosti i (5) (vaspitno)obrazovnom podsistemu (Parsons, 1992). Saglasnost između podsistema ne bi smjela da se narušava (Parsons, 1988). Ako se narušava, dovodi se u pitanje i sadašnjost i budućnost socijalnog sistema. U okviru svakog (pod)sistema postoje podsistemi: dovoljno je da su u jednom od podsistema pojavi problem i da se to, po prirodi stvari,

istog trenu manifestuje na cjelokupni društveni sistem. Oporavak pod-sistema nije jednostavan. On može trajati dugo. Najsporiji je oporavak unutar podsistema kulture. Ako kriza zahvati vrijednosti, pojavljuje se ozbiljan problem i oporavak je dug. Oporavak u podsistemu politike, ekonomije i ličnosti, ostvaruje se brzo. Najosjetljiviji podsistem je (vaspitno) obrazovni podsistem. Od ovog podsistema zavisi i sadašnjost i budućnost društva i države. Ljudski resursi su najrelevantniji za društvo. Stvaraju se stručnjaci i naučnici, koji pomažu razvoj nekih drugih društvenih resursa. Njihove ideje i pronalazaštvo, od neprocjenjivog su značaja. Ulagati u (vaspitno)obrazovni podsistem znači podizati kvalitet obrazovanja, ali i kvalitet cjelokupnog života u zajednici. Istinski intelektualci, imaju centralno mjesto unutar (vaspitno)obrazovnog podsistema. Osobito unutar sfere upravljanja i rukovođenja. Od njih zavisi kvalitet i vaspitanja i obrazovanja. Intelektualci pomažu u rješavanju problema u društvu. Ako se problemima na vrijeme ne pokloni pažnja, oni mogu dovesti u pitanje saglasnost između podsistema. Na primjer, u drevnoj Grčkoj, poštovali su se oni pojedinci koji su radili na obrazovanju: sebe, drugog, drugih. To su radili na prosvijećen način. Novije perspektive humanijeg socijalnog sistema i njegovih pod-sistema otvorila je sila koja se zove obrazovanje i prosvijećenost. Prosvetiteljstvo je uspjelo da stavi svoj, neizbrisivi pečat: pripremilo je ono što se, kasnije događalo u pronalazaštvu, uljudenju društva i svijeta. Misija istinskog intelektualca, povezana je sa obrazovanjem. Pojedinci koji to ne shvataju nemaju budućnost. Intelektualci, morali bi biti u poziciji da neprestano prispituju i kritički sagledavaju procese i u obrazovanju i u društvu. Njihova je uloga presudna u procesu pružanja otpora uzurpatorima. Oni se odupiru potčinjavanju vlasti u društvu i državi. Sa (vaspitno)obrazovnim podsistemom ne treba eksperimentisati. Podsistem je osjetljiv i otuda vlast treba da bude izuzetno obazriva kada je riječ o složenim procesima vaspitanja i obrazovanja. Promjene u vaspitno-obrazovnom i vrijednosnom podsistemu ne smiju biti nagle, jer bi mogle da nanesu veliku štetu (Čupić, 2019; Jovović, 2023).

(Vaspitno)obrazovni podsistem ne smije biti materijalno ugrožen. Ne smije biti bez ugleda, pa i uzornosti. Oni koji podučavaju trebali bi biti uzor mladima, u svakom smislu. Njihova je obaveza da prepoznaju darovite pojedince i da im pomognu da razviju darovitost.

„Obrazovanje pojedinca ne započinje se školovanjem, niti se završava s njim. Obrazovanje podrazumijeva rad na sebi (samoobrazovanje), i ne može se redukovati na pedagošku praksu, niti na preuzimanje određenih društvenih uloga. To svakako ne umanjuje značaj formalnog obrazovanja bez kojeg je ‘nemoguće na mlade preneti sve čime raspolaže i do čega je došlo neko složeno društvo. Takvo obrazovanje otvara mladima put do one vrste iskustva koje im ne bi bilo dostupno ako bi im dozvolili da se obrazuju putem neobaveznog druženja’ (Djui, n.d.:10). Postojanje škole kao temeljne institucije obrazovnog sistema, i nastave kao oblika rada u njoj, pretpostavlja organizovano prenošenje znanja i iskustva, istra-

živanje problema svijeta, vrijednosti i smisla života. Na rad u školi ne utiču samo lične osobine učenika i nastavnika, već i osobine porodice i društvena sredina u koju su uključeni i nastavnik i učenik" (Gvozdenović, 2012: 43).

Ličnost čovjeka verifikuje se u životu socijalnog sistema, (vaspitno) obrazovnog podsistema, u školi kao kičmi vaspitno-obrazovnog pod-sistema, u nastavnom procesu, ali i izvan nastavnog procesa. Obrazovanje, samo po sebi nije samo priprema za život. Obrazovanje je život, egzistencijalna odredba čovjeka. Njime se razvija smisao za temeljne vrijednosti poput istine i dobra (Gvozdenović, 2012).

Prosječnost, pa i osrednjost, danas, podržava se od strane aktera vaspitno-obrazovnog procesa. U zapečku pragmatske škole, nadarenost ostaje. Pragmatska škola nezainteresovana je i za najveći koeficijent inteligencije.

„Za jedne je ta granica 180 Qi, za druge ona se spušta čak i do 120 Qi. U našoj poluvekovnoj istorijskoj stranputici sistemski je podržavana prosečnost i osrednjost. Danas već ne bi smeo da se predvidi vrhunski koeficijent inteligencije jer je to istinsko ulaganje u stvaralačku budućnost društva. Za rad s nadarenim neophodna je priprema obrazovnih institucija, ne samo kroz individualizaciju nastave već i kroz celokupnu promociju nadarenosti, kako ona ne bi završila u idiotizmu profesije. Najveća grška bi bila, kako je neko već primetio, od genija napraviti *profesionalnog idiota*. Talenti kao najbitnija pretpostavka za stvaralaštvo i razvoj ovde nisu podržani, niti ohrabreni, niti motivisani. Talenat ide za senzibilnijim bićem, sa neočekivanom individualnošću, koja najčešće nije od čvrste *građe*. Dešava se da neshvaćena kreativnost, jednostavno, usahne" (Božović, 2006: 37–38).

Država koja ne cijeni talente i istinske intelektualce, ne zaslužuje ni da ih ima. Darovitost je potcjenjena u nedemokratskim društvima i državama. Bez elite znanja, elite intelektualaca dovedena je u pitanje osnova samog napretka i pojedinaca i cjelokupnog društva.

Intelektualci i mase

Tri su aspekta sa koja se tumači intelektualac. Prvi je filozofski, drugi je psihološki, a treći je sociološki. Posmatrano sa filozofskog aspekta, intelektualac nije ništa drugo no slobodan individuum. Sa psihološkog aspekta, intelektualac je ličnost. Sa sociološkog aspekta, intelektualac je pojedinac. Porijeklo intelektualca je iz skupine. On pripada nekoj grupi. Pripada porijeklom. Takođe, intelektualac se izdvaja iz grupe, prevashodno svojim sposobnostima i darom koji posjeduje. Intelektualac ne dovodi u pitanje grupu. Takođe, intelektualac ne podleže logici grupe, gdje je ono *Mi* iznad *Ja*. Grupa po prirodi stvari porobljava *Ja*. Time se pojedinac drži pod kontrolom. Otuda je intelektualac individua koja izlazi iz grupe i ne podnosi kontrolu od strane grupe. On se opire grupi, a u opiranju

mu pomaže saznanje značaja i sami osjećaj slobode. Kada se pojedincu ograničava sloboda? Onda kada pojedinac ne izlazi iz grupe. Slobodu mu ograničava grupni život u zajednici. U kojim oblicima se ispoljava *Mi*? Žorž Gurvič (1965), sociolog, na osnovu zajedničkog života u društvenoj zajednici, pod *Mi*, svrstao je: masu, zajednicu i skupinu istomišljenika. Masa i gomila, prema Ž. Gurviču, proističu iz logike jakog zajedničkog življenja u zajednici i društvu. Prema njemu, masa je širi pojam. Implicira veliki broj individua. Individua se u masi ne vidi, a ono što ostaje od njene slobode jeste, (dok se nalazi u masi), da ima osjećaj da se razlikuje od mase. Odnosno da je individua sa vlastitim *Ja*. Pojedinac taj osjećaj ne bi smio da pokazuje u masi. Ne može da izrekne nešto što nije prihvatljivo za masu. Ako bi to uradio, bio bi linčovan od strane mase: pojedinac im ruši namjere i trenutne manifestacije. Na drugoj strani, za razliku od mase, u gomili individua nikakav lični doživljaj nema. Pojedinac nema mišljenje. Ono što pojedinac ima zove se maštom. Uz djelovanje slika, riječi i formula individua mašta. Gomila, po pravilu reaguje pod uticajem strasti, ali i emocija.

„U drugom obliku *mi*, *zajednici*, uspostavlja se ravnoteža između članova, odnosno ravnoteža između *ja* i *mi*. Prema Gurviču (1965: 172), ‘u zajednici su angažovane dubine *Ja* i Drugih koje se jedno drugom otvaraju i uzajamno se prožimaju na jednom više ili manje intimnom planu; i stoga slijedi da se pritisak i privlačenje *Mi* učesnika obično uravnotežuju: pritisak odgovara slojevima *Ja* i Drugih koji su van učešća, a privlačenje onima koji su uključeni.’ Treći oblik koji izdvaja Gurvič jeste *grupa istomišljenika*. Ona je vezana većinom za ideologije. U grupi istomišljenika postoji samo jedno mišljenje, a to je zvanično mišljenje koje je grupa prihvatila od onih koji grupu vode i njenih ideologa. Takođe, u grupi istomišljenika, pojedinac nema nikakvo mišljenje, njegovo mišljenje je mišljenje kako ideologije odeduju, odnosno kako partija kao organizovani oblik ideološkog delovanja, formuliše i zahteva” (Čupić, 2019: 93–94).

Gdje se nalazi razlog što pojedinac ne prihvata masu? Nalazi se u logici *mi*. Masa u realnosti, za individu postoji. Toga je pojedinac svjestan. Takođe, pojedinac je svjestan da je ona opasna, osobito kada je u pitanju sloboda, kao temeljna ljudska vrijednost. Sve što pripada logici mase, logici *mi*, ide protiv slobode. Otuda istinski intelektualac ima razumijevanja za masu, ali, sa druge strane, istinski intelektualac ne može da prihvati masu kao način, svakodnevnog života. Istinski intelektualac, simultano kritikuje masu, osobito ako je masa pod uticajem dominantne ideologije ili političke partije. Istinski intelektualci nijesu protiv većih okupljanja; drže do mišljenja da, prilikom okupljanja treba da se sačuva pojedinačnost, sloboda, mišljenje i kritika: pojava, odnosa, problema. Za istinske intelektualce je neprihvatljivo da se individue ponašaju onako kako je zamislio vlastodržac. Intelektualci prihvataju i podržavaju demonstracije, proteste i ispoljavanja građanske neposlušnosti. Drugi oblici u kojima se ispoljava masovnost, za istinske intelektualce su neprihvatljivi iz razloga što se u društvu i državi narušava kvalitet života. Političke vođe i politič-

ke stranke koje podstiču masovnost proizvode opasnost po vrijednosti, koje, po pravilu, vode pojedince kroz život.

Intelektualci i oblici nasilja

Najopštija podjela nasilja jeste na: fizičko i psihičko nasilje. Psihičko nasilje definiše se jednim oblikom nasilja nad duhom čovjeka. Metode fizičkog nasilja, vrlo često se zamijenjuju različitim tehnikama ubjeđivanja pojedinca. Fizičko nasilje je prvi oblik nasilja nad pojedincima. Jedan od primjera jeste da pojedinac može da ode u zatvor, da ga u zatvoru fizički muče, ali da on neće da promijeni svoje mišljenje. Mnogi koji muče, vrlo često, ispunjeni su strahom da isti oni mogu jednog dana da budu mučeni. To je ono dobro poznato pravilo, koje zastupaju intelektualci: ne uradi drugima, što ne bi volio da urade tebi. Kako navodi Šušnjić (1997: 164), „ko voli silu, od sile i strada”. Jedan od oblika nasilja jeste i nagrađivanje za određeno ponašanje. Nagrađivanje zna da slomi čovjeka, prije nego li kazna. Razlog se nalazi u zahvalnosti, prema onome koji mu nagradu daje. Tako se, vrlo često događa da vladajuća garnitura, (a istinski intelektualac može biti njen član), potkupi člana neke skupine (obrazovne, vaspitne, naučne, intelektualne), a sve sa jednim osnovnim ciljem – da oslabi skupinu i, istovremeno svoju moć ojača. Da li nasilje mora da bude povezano sa silom? Ne mora. Nasilje nije isto što i sila, ali je, sa druge strane, nasilje povezano sa moći. Pojedinci iz nemoći vrše nasilje.

„Na ovim balkanskim prostorima ljudi retko umiru bosi i u čistoj postelji: ovde se dešava najdublji ljudski pad u greške i greh. Ovde su dani prepuni bola i nema im se šta drugo dodati. Mi smo kao vođeni cvetovi: pojave se i nestanu. Ako je vlast nad ljudima izvor zla, onda je i sama zlo” (Šušnjić, 1997: 165).

U dobro uređenom socijalnom sistemu, jedno od sredstava za kontrolu ponašanja pojedinaca i skupina jesu norme. Te norme mogu biti pravne, u obliku zakona, kao prvo. Kao drugo, te norme mogu biti poput kategoričkih imperativa ili moralnih zapovijesti. Kao treće, te norme mogu biti poput Božjih naloga, u obliku vjerskih normi. Kao četvrto, te norme mogu biti poput nadindividualnih obrazaca, poput običajnih normi. Kao peto, te norme mogu biti poput partijskih programa, tačnije – u obliku ideoloških obrazaca. Sve ove norme ugrađuju se u pojedinca i prenose sa generacije na generaciju. Ugrađuju se u njegovu svijest. Vrlo često se događa da jedna grupa pojedinaca ne zna njihov smisao, najčešće mladi, dok se druga grupa pojedinaca razumije, zna njihovu racionalnu smisao, pa i vrijednost, osobito istinski intelektualci. Tako se događa, kada je riječ o Božjim nalogima, da dijete zna molitvu Bogu, *Isusu Hristu*, ali je ne razumije. Dok sa druge strane, istinski intelektualac zna i složenu molitvu i briljantno je razumije, zna njen smisao. Jedan od oblika nasilja, povezan je sa harizmatiskim (intelektualnim) vođama. Oni vrše nasilje, demonstriraju moć nad masama. Zavodi se masa, ne samo govorom, već i

cijelim bićem. Masa se, prosto utapa u njihov (intelektualni) govor. „Obožavanje velikog vođe samo je obožavanje vlastite želje da se bude veliki. Slepo obožavanje vođe samo je znak da jedno društvo ne može na razuman i uman način da rešava svoje probleme. Uspón magnetičnog vođe pouzdan je pokazatelj sloma ustanovljenog poretka i povratak društva bezakonju i nasilju” (Šušnjić, 1997: 165).

Još jedan od oblika nasilja jeste nasilje nad mišljenjem. Ovdje je prije riječ o zaposijedanju duše, nego li o ubijanju tijela čovjeka. Kako kaže Šušnjić (1997): „Gvozdena pesnica povlači se u korist duhovne batine”. Moćnici iz prošlosti i moćnici današnjice, diferenciraju se po dvije, relevantne karakteristike. Po prvoj karakteristici, šta rade podanici, bilo je u fokusu pažnje pojedinca-moćnika u prošlosti. Šta misle podanici, danas je u fokusu pažnje pojedinca-moćnika. Po drugoj karakteristici, moćnici u prošlosti, moć su doživljavali kao snažno sredstvo za postizanje drugih ciljeva. Moćnici sadašnjosti, moć doživljavaju kao snažno sredstvo za ostvarivanje sopstvenog cilja.

Intelektualci i tajne službe

Najinteligentniji pojedinci, uvijek su bili zanimljivi tajnim službama u društvu i državi. Najinteligentniji pojedinci, školovani su pojedinci. Mnogi istinski intelektualci, koji su simultano i inteligentni, posredno ili neposredno participiraju u radu tajnih službi. Pojavljuju se kao saradnici doušnici, ali i kao oni koji pomažu uspješno funkcionisanje tajnih službi. Veliki je broj istinskih intelektualaca koji je bio interesantan tajnim službama, prevashodno zbog posjeda znanja, vještina, inteligencije, ali i povučenosti iz javnog, društvenog života. Tajne službe su ih pratile i posmatrale: njihove osobine, poroke, dobre i loše osobine njihove ličnosti. Osobito su im bile interesantne tajne istinskih intelektualaca; ono što istinski intelektualci kriju i od sebe. Kako su tajne službe uspjele da saznaju osobine i tajne, intelektualcima se prijetilo. Vremenom su ih pretvarali u doušnike, tajnih službi. Jedna grupa intelektualaca boravila je i u inostranstvu, gdje bi u saradnji sa tajnim službama, u svojoj zemlji dostavljala detaljan izvještaj o dešavanjima, vezana za konkretnu osobu ili skupinu u određenoj državi. Taj zadatak istinski intelektualci sa lakoćom su prihvatili. To je za njih bio posao, dodijeljen od strane države. Takođe, jednu skupinu istinskih intelektualaca znale su da, po prvi put opserviraju tajne, državne službe. To su radili, takođe intelektualci koji već duže vrijeme sarađuju sa takvim službama. Praćeni i posmatrani su intelektualci koji su bili oštrij u nastupima i kritikama brojnih društveno-političkih pojava. Posmatrani su kao opasnost, kao pojedinci koji svojim djelovanjem mogu ugroziti ugled neke poznate ličnosti iz sfere, na primjer politike. Prevashodno djelovanjem na javno mnjenje. Mnogi intelektualci saradnjom sa tajnim službama gubili su mnoga svojstva koja su ih činila onim što jesu – istinskim, inteligentnim intelektualcima. Isto-

vremeno, mnogi su gubili temeljnu vrijednost – slobodu, ali i sposobnost za kritiku. Međutim, treba imati u vidu da je svaka saradnja sa tajnim službama ništa drugo no kompromitujuća za istinskog, pogotovo demokratski nastrojenog intelektualca. „Špijunaža intelektualaca dostigla je velike razmere u dva totalitarna poretka: nacističkom i staljinističkom. Posle završetka Drugog svetskog rata pokazalo se na koje su sve načine stupali u saradnju sa tajnim službama i kako se odvijala saradnja između intelektualaca i tajnih službi u periodu vladavine nacista. Takođe, posle raščišćavanja sa staljinizmom u Sovjetskom Savezu i istočnoevropskim zemljama razotkriveno je da je ogroman broj intelektualaca sarađivao sa tajnim službama. Još više se saznalo nakon rušenja Berlinskog zida i otvaranja dosijea saradnika tajnih službi u tim zemljama” (Čupić, 2019: 114).

Vrijeme je pokazalo, što se posmatralo kao zanimljivo, ali i pomalo tragično, da su mnoga poznata imena, pa i iz svijeta književnosti i nauke, bila saradnici, dugogodišnji saradnici tajnih službi. Mnogi istinski intelektualci bili su privilegovani i nagrađivani, u materijalnom smislu za saradnju sa tajnim službama, za posao koji su vidjeli kao patriotski razlog. Mnogi intelektualci, naučili su da budu svoji i da se ne miješaju u rad mnogih radnih organizacija, institucija, ali i tajnih službi. I stoji da istinski intelektualci ne bi trebali da dovedu u pitanje rad, na primjer tajnih službi, ali i stoji činjenica da bi oni trebali da kritički promišljaju da li ona funkcioniše u skladu sa zakonom.

Umjesto zaključka: Intelektualci i poštenje

Poštenje je svojstvo svakog, istinskog intelektualca. Ono, samo po sebi implicira postojanje objektivnosti i nepristrasnosti prema: drugom, drugima, okruženju, odnosno zajednici kojoj pripada. Takođe, poštenje implicira postojanje morala, odnosno moralnih vrijednosti. I objektivnost i nepristrasnost, pojavljuju se kao jedna vrsta osiguranja za lični i socijalni život: kontrolišu se svojstva koja su iracionalne prirode. Kakvi su nepristrasni pojedinci? Oni su, prije svega pouzdani. Nepristrasni pojedinci imaju razvijene dvije karakteristike, a to su: vjera i nada. Kada se izgubi vjera, a potom se izgubi nada, pojedinci se povlače u samoću. Prema Čupiću (2019), jedini rob u grčkom mislećem svijetu, koji je postao slobodan, jer mu je gospodar dao slobodu, grčki mislilac Epiktet, filosof, pravio je razliku između *samoće* i *usamljenosti*. Samoća nije ništa drugo no kada se pojedinac tiho povlači iz svih odnosa i vodi računa koga će da pusti u svoj svijet. On vrši procjene, u skladu sa njegovim emocijama i psihičkim stanjem. To je proces preispitivanja. Nakon preispitivanja, pojedinac se vraća u spoljni svijet, ulazi u odnose sa drugim, drugima i pažljivo, sa razvijenijim mehanizmima vodi računa kako će da postupa u odnosima sa drugim, drugima u grupi i zajednici. Tim putem pojedinac razvija Ja i od ga istovremeno štiti. Štiti ga od drugih, da se ono ne bi

izgubilo u odnosu sa drugim, drugima u zajednici. Time pojedinac štiti i konsoliduje svoj identitet, pa i integritet i slobodno nastupa u odnosima u društvenoj zajednici. On strogo vodi računa da njegovo Ja, u odnosima sa drugim, drugima u zajednici neko ne zarobi. Sa druge strane, usamljenost je ulazak u svijet samoće i proces potpunog zatvaranja: za odnose, za sve što pojedinca okružuje. On samo biološki vegetira i kod njega nema ni vjere ni nade, pa ni ljubavi.

Poštenje, takođe implicira postojanje morala, moralnih vrijednosti. Demokratski pojedinac, pridržava se moralnih vrijednosti i on ih simultano razvija i održava u odnosima u zajednici sa drugim, drugima. Sve što pojedinac radi, radi u svrhu i svog i opšteg dobra. Pojedinac koji drži do poštenja, pojavljuje se kao oslonac za drugog i druge. Kod poštenog pojedinca ne postoji rascjep između onoga što misli, govori i radi. On je i predvidljiv. To znači da će on znati kako će se neko ponašati u određenim situacijama. Takav pojedinac vas ne može iznenaditi, ne može vam napraviti probleme i ne može vas iznevjeriti. Takvi pojedinci važe za najbolje, najpouzdanije i ne mogu proizvoditi strah. Na njih se može oslanjati i garancija su da ono dobro neće propasti: razvijaju i održavaju ljudske vrline. U koliko je na djelu nepovjerenje, razvija se i opasnost, a samim tim se i teško živi. Ne vjeruje se i pojavljuje se pomisao da svi varaju jedni druge. Da li se pošten pojedinac može ucijeniti? Ne može. On ne može da podlegne ucjenama i ropstvu. On nikako ne može biti rob. Kada u grupi, društvu i državi preovladava ucjenjivanje, onda je i grupa i društvo i država u propasti. U propasti je ništa drugo no čovječnost. Poštenje je osobina koja pripada istinskim intelektualcima. Istinskom intelektualcu pripadaju i ideje i znanja. Međutim, pojedinac može da posjeduje i ideje i znanja, ali bez poštenja on ne može da bude istinski, demokratski intelektualac. Moralnost, istinskog, demokratskog intelektualca oslanja se strogo na poštenju (Čupić, 2019). Intelektualci sa moralnim vrijednostima, a posebno sa poštenjem pojavljuju se kao uzori za demokratski život. U demokratskim društvima i državama, moralne vrijednosti, poštenje, čovječnost, originalne ideje, znanja, rad na postizanju i ličnog i opšteg dobra, osnova su napretka i konsolidovanja na svim aspektima egzistiranja i pojedinaca i skupina. Sa istinskim intelektualcima i sa poštenjem, razvija se demokratska politička kultura, a sa tim i demokratska zajednica i briše se pomisao da svi varaju jedne druge.

Sociological and political aspects of intellectuals in contemporary society *Intellectuals in the interpretation* of Čedomir Čupić

Abstract

First, this paper aims to consider sociologically and politically the importance of intellectuals in contemporary society in correlation with desirable qualities such as trust and honesty. Therefore, in addition to trust and honesty, which should adorn a true intellectual, the paper is focused on the interpretation of relationships: intellectuals and institutions, intellectuals and reality, intellectuals and education, intellectuals and forms of violence, intellectuals and the masses, and intellectuals and the secret service. Apart from the mentioned relationships, the paper discusses two types of intellectuals: critical and salon intellectuals, as well as the influence of intellectuals on the formation of cultural patterns in society and the state. In conclusion, it is stated that, in addition to trust, honesty should be an attribute of every true intellectual. It implies the existence of objectivity and impartiality towards the other, others, and the environment, but also morals and moral values.

Keywords

Intellectuals, trust, institutions, reality, education, masses, secret services, honest

Literatura

- Božović, Ratko. (2006). *Leksiikon kulturologije*. Beograd: Agencija Matić.
- Čupić, Čedomir. (2019). *Politika i intelektualci*. Beograd: Čigoja štampa.
- Džui, Džon. (bez godine izdanja). *Vaspitanje i demokratija*. Cetinje: Obod.
- Gvozdenović, Slavka. (2012). *Ogledi iz sociologije obrazovanja*. Nikšić: Filozofski fakultet.
- Gurvič, Žorž. (1965). *Savremeni poziv sociologije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Jovović, Zoran. (2023). *Intelektualci: od kritičkog i revolucionarnog do humanističkog i scijentističkog intelektualca*. Vaspitanje i obrazovanje: časopis za pedagošku teoriju i praksu. Br. 3-2023. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Parsons, Talkot. (1988). *Društva: evolucijski i poredbeni pristup*. Zagreb: August Cesarec.
- Parsons, Talkot. (1992). *Moderna društva*. Niš: Gradina.
- Sartr, Žan Pol. (1981). *Portreti*. Beograd: Nolit.
- Šušnjić, Đuro. (1997). *Dijalog i tolerancija*. Beograd: Čigoja štampa.